

1. Landhelgismál frá upphafi til upphafs togveiða Breta

Gerður Björk Kjærnested

Á hinu forna vígi stoltra víkinga og síðari tíma bænda urðu þau þáttaskil á fjórða áratug 14. aldar að sjávarafurðir gerðust helsta útflutningsvara íslensku þjóðarinnar. Áður hafði Íslandsverslunin verið frjáls öllum norskum þegnum og skreiðarverslunin aðallega í höndum Björgvinarmanna. Dansk-norska konungsstjórnin beið ekki boðanna að hagnast á þessari nýju útflutningsafurð og gaf út tilskipun árið 1348 þar sem Magnús konungur bannaði siglingar erlendra farmanna til skattlanda sinna.¹ Hefst þá hér samtvíning verslunar og sjósóknar á Íslandi er átti eftir að ráða stefnu konungsvaldsins gagnvart Íslandi næstu aldirnar en líkt og við munum sjá voru Íslendingar ekki ætíð samstíga dönskum yfirvöldum hvað erlendar siglingar varðaði. Erlendar skipasiglingar á Íslandsmið hafa að öllum líkindum hafist um aldamótin 1400 og er talið að fyrsta enska skipið hafi sést hér á landi árið 1412.² Ekki var um neinar landhelgisdeilur fyrir aldamótin 1400 að ræða þar eð Norðmenn, er yfirráð höfðu yfir Íslandsmiðum, voru eina úthafssiglingaþjóðin en Norðmenn litu á yfirráð sitt yfir hafsvæðum sem “mare clausum” eða hið lokaða haf. Andstæð stefna kvað á um “mare liberum” eða hin frjálsu höf og voru Bretar meðal annarra einir áköfustu fylgismenn þeirrar túlkunar á stöðu úthafanna æ síðan.

Við hina nýju ásókn Breta á Íslandsmið sá konungsstjórnin sem og Björgvinarkaupmenn fram á mikinn tekjumissi og greip Eiríkur konungur af Pommern til þess ráðs að banna Íslendingum verslun við erlenda kaupmenn. Danir höfðu þó enga burði til að framfylgja þessu banni og héldu veiðar og verslun Englendinga áfram. Annálar kveða á um að árið 1419 hafi 25 ensk skip farist hér í fárviðri og má því ætla að um töluverðan fjölda skipa hafi verið að ræða. Englendingar buðu líka mun betra verð fyrir skreið Íslendinga en Björgvinarkaupmenn og boluðu þeim síðarnefndu úr Íslandsversluninni á skömmum tíma. Íslendingar fyrir sitt leyti fögnuðu kaupsiglingum Englendinga en börðust gegn fiskveiðum þeirra.

¹ Björn Þorsteinsson: *Íslenska skattlandið*, bls. 167-8.

² Björn Þorsteinsson: *Enska öldin í sögu Íslendinga*, bls 23.

Komst fljótt sú skipan á að ensku skipin flyttu vörur til landsins en hlytu að launum veiðiheimild eða “þol” til veiða. Konungsvaldið vildi þó ekki una þeim málalyktum þar sem tollgreiðsla af ensku versluninni var ekki greidd og var því ítrekað reynt af hendi konungs að svipta Íslendinga embættum og skera upp herör gegn skipaninni. Ítrekunum konungsvaldsins við bannsiglingum útlendinga til norskra skattlanda árið 1425 svöruðu Englendingar með því að taka hirðstjóra konungs á Íslandi til fanga og flytja til Noregs. Lauk þannig fyrstu átökunum á Íslandsmiðum með nýskipan á verslun og fiskveiðum samkvæmt ósk Íslendinga. Miðin voru opin hverjum sem sigldi og fiskveiðar bundnar skilyrðum um vöruflutninga til landsins en óheimilar framandi fiskiskipum.³

Alþingi Íslendinga samþykkti árið 1431 að engir útlendingar skyldu hafa hér vetursetu eftir Maríumessu (8.sept) nema með sérstöku konungsleyfi⁴ en þrátt fyrir það héldu ensku skipin áfram að sækja á Íslandsmið án tilskilins leyfis. Deilur stóðu áfram með vopnahléum allt til ársins 1490 en þá var Englendingum veittur verslunar- og fiskveiðiréttur við Ísland með kaupum leyfisbréfa frá konungsstjórninni til sjö ára í senn. Með þessum samningi var Englendingum þannig í fyrsta sinn heimilað lögformlega að fiska við Ísland. Íslendingar sjálfir kusu að hunsa þann rétt Englendinga er fékkst við samningsgerðina 1490 en settu eigin lög, Duggaradóminn svokallaða, um að duggarar er enga verslun rækju væru réttlausir hvar sem til þeirra næðist. Ensk tollheimtuskjöl sína að útgerðarmenn hafi yfirleitt virt þessar reglur Íslendinga enda aukin gróði fölginn í verslun.⁵

Á 16. öld varð staða mála önnur. Breytingar urðu á kirkjuskipan og siglingum til landsins, verslun Englendinga lagðist að mestu af. Þjóðverjar höfðu náð fóstfestu á Íslandi og réðu markaðnum að mestu en Danir hófu hingað kaupferðir. Englendingar sendu enn tugi fiskiskipa á íslensku miðin þó þeim fækkaði nokkuð. Vald Danakonunga hafði vaxið mjög eftir siðaskiptin og krafðist Friðrik II konungur í ljósi hins nýfengna valds að Englendingar greiddu sér skatt á leið sinni yfir Norður-Atlantshafið til Rússlands og lokaði Eyrarsundi fyrir siglingum. Byggði Danakonungur lokun hafsins á þeim rökum að Danir og Norðmenn hefðu tryggt sér

---

³ Björn Þorsteinsson: *Tíu Þorskastríð*, bls. 10-12.

⁴ Björn Þorsteinsson: *Tíu Þorskastríð*, bls. 13.

⁵ Björn Þorsteinsson: *Tíu Þorskastríð*, bls. 112-13.

yfirráð yfir hafinu með því að leggja undir sig Ísland og Grænland 600 árum fyrr. Englendingar töldu hins vegar að N-Atlantshafið væri opið og öllum frjálst til siglinga. Koma hér til hin ólíku sjónarmið um “mare clausum” og “mare liberum” á ný. Niðurstaðan varð þó sú að gerður var samningur árið 1583 sem heimilaði siglingar Englendinga gegn árlegri greiðslu til Danakonungs. Kristján konungur IV greip einnig til þess ráðs kaupmönnum sínum til verndar að gefa út tilskipun árið 1598 sem bannaði allar veiðar Englendinga milli lands og eyja og á öllu hafsvæði rúmlega 18 km norðaustur af eyjunum. Þar með var orðið til hið fyrsta afmarkaða svæði við Íslandsstrendur þótt ekki gengi það undir nafninu landhelgi.

Enska stjórnin svaraði með kunnuglegum rökum um forna sáttmála og hefðarrétt á Íslandsmiðum en þótt ekkert samkomulag næðist höfðu Danir einfaldlega ekki bolmagn til að fylgjast með veiðum og verslun Englendinga. Hélt því staðan að mestu óbreytt þar til samið var milli Danakonungs Kristjáns IV og Englandskonungs Jakobs I árið 1620 um frjálssar siglingar milli landa þeirra að undanskyldum þeim nyrstu, Finnmerkur, Hálogalands og Íslands. Englendingar lögðu þann skilning í samninginn að í siglingarákvæðunum fælist fiskveiðiheimild og stunduðu því fiskveiðar hér næstu árin óátalið. Þeir voru þó ekki einir um hituna því fram um 1680 stunduðu Þjóðverjar, Frakkar, Spánverjar og Hollendingar hér veiðar og launverslun við landsmenn eftir föngum.⁶ Danskir Íslandskaupmenn báru sig aumlega af samkeppninni og greip Kristján IV konungur því til þess ráðs árið 1631 að veita einokunarkaupmönnum einkarétt til hvalveiða og kvað á um að sérleyfishafar mættu taka og gera upptæk ensk hvalveiðiskip 4 mílur frá landi, og hvalveiðiskip annarra þjóða 6 mílur frá Íslandsströndum.⁷ Englendingar mótmæltu því harðlega að vera útilokaðir af hefðbundnum miðum sínum en áttu erfitt um vik þar sem þeir höfðu sjálfir tekið sér landhelgi árið 1618 þar sem útlendingum var bannað að veiða innan landsýnar frá Bretlandseyjum. Réttarstaða Norðurhafa við þessari nýju tilskipun var því sú að höfin urðu frjáls, opin höf –“mare liberum”- að undanskilinni “landhelgi” umhverfis Ísland.⁸

---

⁶ Björn Þorsteinsson: *Tíu Þorskastríð*, bls. 124-128.

⁷ Hans G. Andersen: *Greinagerð um landhelgismálið*, bls 49.

⁸ Björn Þorsteinsson: *Tíu Þorskastríð*, bls. 130.

Um 1760 varð grundvallarbreyting á viðhorfi ríkisstjórnar Dana til íslenskrar strandgæslu. Áður hafði aðgerðum einkum verið beint gegn launverslun og smygli en um og eftir 1760 beindust aðgerðir einkum gegn fiskveiðum útlendinga.⁹ Send var út tilskipun árið 1776 um íslensk hafréttarmál er kvað á um að frá aldaöldli hafi öllum nema þegnum Danakonungs er hlotið hefðu einkaleyfi til þeirra ferða verið bannaðar Íslandssiglingar. Hér eftir ættu því öll önnur skip á hættu að verða gerð upptæk nálguðust þau strendur Íslands. Í tilskipuninni voru engin hafréttarmörk tilgreind heldur einungis sjórinn „í kringum ströndina“¹⁰ en gera má ráð fyrir því að landhelgin hafi verið talin fjórar danskar mílur [16 sjómílur] en sú landhelgi kom fram í einkaleyfum. Eftir ófarir Dana í Napóleonestyrjöldunum í byrjun 19. aldar og ríkisgjaldþrots Danmerkur í kjölfar stríðsins efdust siglingar Englendinga til Íslands á nýjan leik. Gaf Danakonungur út tilskipun árið 1812 að hafréttarlögsagan við Danmörku væri 1 dönsk míla frá ystu skerjum eða 4. sjómílur.¹¹

Alla 19. öldina báru Íslendingar sig aumlega, kvörtuðu undan yfirgangi og ofveiði erlendra farskipa en fannst eftirlit Dana og vernd við strendur landsins heldur bagaleg. Ítrekaðar bænaskrár voru sendar konungsstjórninni og hún beðin um herskipavernd á miðin en án árangurs. Alþingi Íslendinga kvaðst þá reiðubúið til þess árið 1861 að viðurkenna sem þjóðarrétt þriggja til fjögurra mílna fiskveiðilögsögu, með flóa og firði undanskilda. Danska stjórnin fyrir sitt leiti snéri sér til stórveldanna eftir að henni bárust samþykktirnar frá Alþingi 1861 en fékk engar undirtektir eða viðurkenningu þeirra á íslenski landhelgi. Svar konungsstjórnarinnar til Alþingis var því staðfesting á 4. sjómílna landhelgi við Ísland með konungsráskurði þann 8. júní 1863 -þó opinberar viðurkenningar erlendra ríkja fengjust ekki en Frakkar og Bretar neituðu að viðurkenna breiðari landhelgi en $\frac{3}{4}$ úr danskri mílu.¹²

Friðun Faxaflóa var málefni er komst næst á dagskrá en Alþingi bað konung að efla strandgæsluna og fá samþykki stórvelda fyrir því að Faxaflói teljist fjörður og því friðaður fyrir erlendum skipasóknum. Bretar höfnuðu öllum slíkum samningum, kváðust senda fá fiskiskip á Íslandsmið er aldrei færu á Faxaflóasvæðið og skoruðu á Íslendinga að sanna ákærur sínar. Fiskimenn þeirra voru þó einir til frásagnar þar sem

⁹ Björn Þorsteinsson: *Tíu Þorskastríð*, bls. 139-141.

¹⁰ Hans G. Andersen: *Greinagerð um landhelgismálið*, bls. 50.

¹¹ Björn Þorsteinsson: *Tíu þorskastríð*, bls. 146.

¹² Hans G. Andersen: *Greinagerð um landhelgismálið*, bls. 51.

engin bresk varðskip voru á svæðinu en kveður ensk skýrsla frá sama tíma á um að bresk fiskiskip stunduðu hér veiðar upp undir landsteinum, einkum á fjörðum og flóum. Samningar við Frakka tókust ekki heldur en þeir héldu hins vegar út gæsluskipum og voru því umgengnisbetri á miðunum.¹³

Verslunarhagsmunir danskra kaupmanna, skattheimtumál og hagsmunabaráttur Íslendinga sjálfra mótuðu þannig opinbera stefnu dansk- norsku konungsstjórnarinnar frá fjórtánda öld allt fram til hinnar átjándu. Staða og styrkur hlutaðeiganda ásamt alþjóðlegum sviptinum höfðu einnig sitt að segja. Loks eru það hin fornu og andstæðu hugtök um “mare clausum” og “mare liberum” sem mótuðu gagnstæða hugmyndastefnu deiluaðila frá upphafi en deilunum var hvergi nærri lokið. Næstu sviptingar urðu árið 1972 er lög um Þjóðréttarlandhelgi voru gefin út af konungi en nánar verður fjallað um þau lög í næsta kafla.

Heimildir:

Björn Þorsteinsson: *Íslenska skattlandið* I. hluti. Reykjavík 1956.

Björn Þorsteinsson: *Tíu þorskastríð 1415-1976*, Reykjavík 1979.

Björn Þorsteinsson: *Enska öldin í sögu Íslendinga*, Reykjavík 1970.

Hans G. Andersen: *Greinagerð um landhelgismálið*, Reykjavík 1948.

---

¹³ Björn Þorsteinsson: *Tíu Þorskastríð*, bls. 155-159; 162.